

ماهتاب شام شرق

گزاره و گزینۀ اندیشه‌شناسی اقبال

ب. نیاورانی*

ماهتاب شام شرق

گزاره و گزینۀ اندیشه‌شناسی اقبال

محمدحسین ساکت

انتشارات میراث مکتوب، چاپ اول، ۱۳۸۵

مجموع مختلف ایراد شده بود، در کتابی با اسم با مسمای «ماهتاب شام شرق» توسط پژوهشگر کوشا دکتر محمدحسین ساکت گرد آمده است. مجموعه گفتارهای ارائه شده در کتاب، به طور کلی به دو بخش عمده تقسیم می‌شوند.

بخش نخست اختصاص دارد به مقالات و سخنرانی‌های ارائه شده در همایش سال ۸۳ و همچنین برگزیده‌ای از گفتارهای ارزشمند ارائه‌شده در چند همایش مربوط به سال‌های ۱۳۳۹، ۱۳۶۴، ۱۳۷۹ در ایران. در بخش دوم نیز گزیده‌ای از مقالات و پژوهش‌های برتر منتشر شده است. مروری اجمالی به مباحث و مقالات ارائه شده در کتاب، سودمند خواهد بود.

عناوین مقالات و گفتارهای کتاب ارزشمند «ماهتاب شرق» بدین شرح است:

محمد اقبال لاهوری متفکر مسلمان، از بزرگ‌ترین اندیشمندان قرن بیستم مشرق زمین است و طبعاً یادکرد او و تجدید خاطر و احیای تفکر و آرمان‌های او می‌تواند برای جویندهٔ امروزی بسی راهگشا باشد. یکی از راه‌های بازخوانی افکار و اندیشه‌های اقبال برگزاری همایش‌های علمی و شنیدن سخنان استادان و دانشمندان دربارهٔ اندیشه‌های اوست. از جمله این همایش‌ها، بزرگداشتی بود که به مناسبت یکصد و بیست و هشتمین زادروز اندیشمند بزرگ معاصر، علامه اقبال لاهوری در ۲۷ آبان‌ماه ۱۳۸۳ ه.ش توسط مرکز پژوهشی میراث مکتوب با همکاری دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شورای گسترش زبان فارسی، مرکز گفت‌وگوی تمدن‌ها و ستاد چهره‌های ماندگار برگزار شد. مجموعه‌ای از مقالات و سخنرانی‌های ارائه شده در همایش مذکور و برخی مقالات و گفتارهای سودمند راجع به اندیشه علامه اقبال لاهوری که پیش از آن در

**حضرت آیت الله خامنه‌ای: شعر فارسی اقبال از معجزات شعر است.
ما غیرپارسی پارسی‌گوی در تاریخ ادبیاتمان زیاد داریم
اما هیچ‌یک را نمی‌توان نشان داد که در گفتن شعر فارسی،
خصوصیات اقبال را داشته باشند**

دفتر یکم:

همایش‌های بزرگداشت اقبال در ایران؛ از امروز تا دیرباز

* یکصد و بیست و هشتمین زاد روز اقبال (مرکز پژوهشی میراث مکتوب)

ستایش ایران از اقبال / پیام رئیس‌جمهور اسلامی ایران
اقبال، سازش میان شرق و غرب / پیام رئیس‌جمهور اسلامی پاکستان
اقبال، شناسانده‌ی اسلام به عنوان جامعه‌مدنی / پیام نخست‌وزیر جمهوری
اسلامی پاکستان

اقبال، احیاگر زبان فارسی در شبه‌قاره / پیام وزیر فرهنگ و ارشاد
اسلامی ایران

تأثیر پیام اقبال / سفیر جمهوری اسلامی پاکستان در ایران
توجه ویژه مرکز پژوهشی میراث مکتوب به میراث فارسی شبه‌قاره /
اکبر ایرانی / مدیر مرکز پژوهشی میراث مکتوب
«خودی»، محور فکری اقبال / دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن
ایران، آرمان شهر اقبال / محمد بقایی (ماکان)
برخی از اصطلاحات و تعبیرات ویژه اقبال در اسرار و رموز / دکتر شاهد
چوهدری

اقبال و میلتنون / محمدحسین ساکت

تضمین غزل اقبال / حجة الاسلام و المسلمین محمدی گلیایگانی

* همایش بزرگداشت اقبال در وزارت امور خارجه (تهران - اسفند
۱۳۷۹)

اقبال و گفت‌وگوی تمدن‌ها / دکتر جاوید اقبال
بررسی تطبیقی عرفان اقبال و عرفان شاعران ایرانی / منصوره
شریفزاده

* همایش جهانی بزرگداشت اقبال (دانشگاه تهران - وزارت ارشاد و
فرهنگ اسلامی - ۱۳۶۴)

اقبال، ستاره بلند شرق / آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای

اجتهاد از نظر اقبال / استاد محمد مجتهد شبستری

برگسون و نیچه در تفکر اقبال / دکتر غلامرضا اعوانی

سبک و درون‌مایه شعر فارسی اقبال لاهوری / ابوالقاسم رادفر

ای چراغ لاله / دکتر عبدالکریم سروش

چراغ لاله / سپیده کاشانی

* بزرگداشت اقبال در دانشگاه مشهد (مشهد ۱۵ آذر ۱۳۶۸)

خودی و تعالی آن در نگاه اقبال / دکتر محمد جاوید صباغیان

اقبال، گزارشگر و ستایشگر فرهنگ ایرانی / محمدحسین ساکت

* کنگره بزرگداشت اقبال در حسینیه ارشاد (تهران - اردیبهشت
۱۳۴۹)

اقبال، مصلح قرن اخیر / دکتر علی شریعتی

دفتر دوم:

از اقبال به اقبال

حسب حال / محمد اقبال لاهوری

آثار اقبال در یک نگاه / محمدحسین ساکت

برجسته تبار اقبال / دکتر محمد باقر

اقبال از آغاز تا پرواز؛ زمان‌نگاری زیست‌نامه‌ای اقبال / محمدحسین
ساکت

شناسایی روزافزون در ایران / دکتر عبدالشکور احسن

اقبال و جمال‌الدین افغانی / دکتر غلامحسین ذوالفقار

اقبال ری زبان تازی / دکتر عمر فروخ

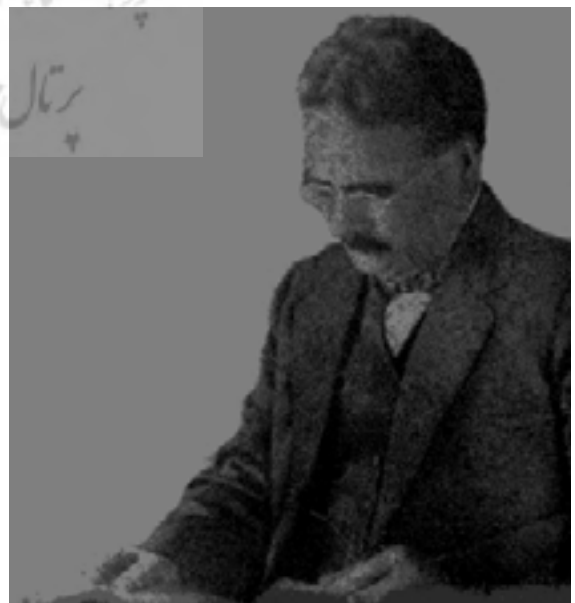
ابلیس در شعر اقبال لاهوری / دکتر آنهماری شیمیل

اقبال، شخص و شاعر / دکتر گوهر نوشاهی

خرده‌گیران اقبال / محمدحسین ساکت

رویکرد اقبال به تصوف / ابوسعید نورالدین

اندیشه اجتماعی محمد اقبال / گوردن پالانسکیا

برای رهایی از بردگی و استثمار فکری، اقبال، خاور زمین را به بی‌رنگی و یگانگی و انقلاب می‌خواند... اقبال درمان شرق را از دیگران نمی‌جوید و این خود، چیرگی اندیشه آزادمنشانه و روح انقلابی او را نشان می‌دهد

اقبال و وحدت وجود/ امیر حمزه سنواری

اقبال و تصوف/ دکتر سید عبدالله

شیخ احمد سرهندی و اقبال/ عبدالستار جوهر پراچه

شیمیل، اقبال و فرهنگ آلمان/ محمدحسین ساکت

انسان مایوس؛ پاسخی به خرده‌گیری یک منتقد غربی از اقبال/

خورشیداحمد

برگ‌های نافر جام، کتاب‌های نانگاشته اقبال/ دکتر مقبول الهی

رسالت شاعر از دیدگاه اقبال/ محمدحسین ساکت

اقبال و پان‌اسلامیسم/ دکتر شوکت علی

شخصیت اقبال از دریچه نامه‌هایش/ محمدحسین ساکت

دو نامه از اقبال به فارسی

نامه‌ها و نگاشته‌های اقبال/ دکتر بشیر احمددار/ ترجمه دکتر عبدالله

ظهیری

چنانکه ملاحظه می‌شود به طور کلی مقالات و گفتارهای کتاب را

می‌توان سه نوع دانست:

۱. مقالات و متن سخنرانی‌های پژوهشگران و صاحب‌نظران

اقبال‌شناس که به زبان فارسی نوشته شده یا در همایش ایراد شده است.

۲. مقالات و نوشتارهایی از پژوهشگران غیر ایرانی که به زبان انگلیسی

نوشته شده و اغلب آنها را دکتر محمدحسین ساکت به فارسی ترجمه

کرده است.

۳. مقالات تحقیقی نگارش‌یافته توسط دکتر ساکت.

در این گفتار به اجمال در باب برخی از مقالات و گفتارهای ارائه شده

در کتاب نکاتی بیان می‌شود:

دکتر محمدعلی اسلامی ندوشن در گفتاری با نام «خودی، محور فکری

اقبال» به بحث محوری «خودی» در اندیشه اقبال لاهوری پرداخته و ردّ

پای آن را در عرفان اسلامی و شعر حافظ نشان داده است. دکتر اسلامی

ندوشن توضیح داده است که یک نوع سوسیالیسم عرفانی در شعر اقبال

دید می‌شود و این از آنجا نشأت می‌گیرد که اقبال از اندیشه‌های مطرح

در غرب و شرق استفاده می‌کرده و سعی در تلفیق و به کارگیری آنها در

نظام فکری خود داشته است.

دکتر اسلامی به دو جنبه فرهنگی و سیاسی مسأله «خودی» در اندیشه

اقبال اشاره کرده است. در ادامه، گفتاری تحت عنوان «اقبال، ستاره بلند

شرق» از آیت‌الله سیدعلی خامنه‌ای رئیس‌جمهور وقت ایران (که در اسفند

۱۳۶۴ ه. ش در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران ارائه شد)

به چشم می‌خورد.

آیت‌الله خامنه‌ای در سخنرانی خود درباره اقبال به نکات برجسته اندیشه

اقبال اشاره کرده است. از جمله مسائلی که ایشان به آن تأکید کرده‌اند

شعر فارسی اقبال و موقعیت اقبال در زبان فارسی است. به نظر ایشان

«شعر فارسی اقبال ... از معجزات شعر است. ما غیرپارسی پارسی‌گوی

در تاریخ ادبیاتمان زیاد داریم اما هیچ‌یک را نمی‌توان نشان داد که در

گفتن شعر فارسی، خصوصیات اقبال را داشته باشند. اقبال محاوره فارسی

را نمی‌دانست و در خانه خود با دوستان خود اردو و یا انگلیسی حرف

می‌زد. اقبال نگارش و نثر فارسی را نمی‌دانست و نثر فارسی اقبال همین

تعبیراتی است که در اول فصل‌های «اسرار خودی» و «رموز بیخودی»

نوشته که می‌بینید فهمیدن آن برای فارسی‌زبان‌ها مشکل است. اقبال در

هیچ مدرسه‌ای از مدارس دوران کودکی و نوجوانی فارسی را یاد نگرفته

بود و در خانه پدری اردو حرف می‌زد و لذا فارسی را فقط به این جهت که

احساس می‌کرد معارف و مضامین ذهنی‌اش در ظرف زبان اردو نمی‌گنجد

انتخاب کرد و به فارسی انس گرفت. او با خواندن دیوان سعدی و حافظ

و مثنوی و شعرای سبک هندی مثل عرفی و نظیری و غالب دهلوی و

دیگران فارسی را آموخت و آن وقت با این که در محیط فارسی زندگی

نکرده بود و در مهد فارسی هرگز نزیسته بود و با فارسی‌زبانان هیچ‌گاه

معاشرت نداشت، ظریف‌ترین و دقیق‌ترین و دست‌نیافتنی‌ترین مضامین را

در قالب اشعار بلند و بعضی بسیار عالی درآورده و عرضه کرده که این به

نظر من نبوغ شعری است». در ادامه، مباحثی دقیق راجع به شخصیت

اقبال و تفکرات و ماهیت تلاش‌ها و فعالیت‌های او، وضع مسلمانان

شبه‌قاره هند و این که اندیشه‌ها و سخنان اقبال در واقع طرحی از یک

فلسفه جامع بوده، مطرح شده است.

مقاله دیگر، با عنوان «اقبال، مصلح قرن اخیر» از مرحوم دکتر علی

شریعتی، در واقع خلاصه و چکیده‌ای است از کتاب «ها و اقبال» آن مرحوم

که توسط دکتر محمدحسین ساکت از کل کتاب استخراج و به صورت

گفتاری واحد و مستقل درآمده است. دکتر شریعتی چنانکه روال معهود

اوست در این گفتار به نقش اقبال در آگاه‌سازی جامعه مسلمان در آن دوران

و توجه او به دردها و رنج‌های اجتماع در مواجهه با استعمار پرداخته است.

مرحوم شریعتی شناخت افکار و اندیشه کسانی چون علامه اقبال و سید

جمال‌الدین اسدآبادی را در چله‌ای برای شناخت هویت مسلمانان و معرفت

به اوضاع و احوال فکری زمان حال و آینده جامعه مسلمانان می‌دانست.

مهمترین مسائلی که مرحوم شریعتی در این گفتار بر آن تأکید دارد و جای

جان میلتنون، شاعر انگلیسی قرن هفدهم از شاعران دوره رمانتیسم محسوب می‌شود. دکتر ساکت در زندگی جان میلتنون شاعر انگلیسی و اقبال، اشتراکات فراوانی را نشان می‌دهد

اشارات علامه اقبال لاهوری به ابلیس و تلقی خاص او از ابلیس در «جاویدنامه» او متجلی است. در آنجا اقبال به مفهومی که پیش از این حلاج و شیخ روزبهان بقلی شیرازی نیز بدان اشاره کرده‌اند، پرداخته و ابلیس را چون موحدی حقیقی که در باطن «نه» خود، به وحدانیت ذات باری تعالی معترف است، تصویر نموده است.

***

بخش اعظم کتاب «ماهتاب شام شرق» چنانکه پیش از این اشاره شد، مقالاتی است که دکتر محمدحسین ساکت به نگارش درآورده است:

- ۱- اقبال و میلتنون
- ۲- اقبال، گزارشگر و ستایشگر فرهنگ ایرانی
- ۳- آثار اقبال در یک نگاه
- ۴- اقبال از آغاز تا پرواز؛ زمان‌نگاری زیست‌نامه‌ای اقبال
- ۵- خرده‌گیران اقبال
- ۶- شیمیل، اقبال و فرهنگ آلمان
- ۷- رسالت شاعر از دیدگاه اقبال
- ۸- شخصیت اقبال از دریچه نامه‌هایش

در این بخش از این نوشتار به اختصار به برخی از وجوه این مقالات اشاره می‌شود. جان میلتنون، شاعر انگلیسی قرن هفدهم از شاعران دوره رمانتیسم محسوب می‌شود. دکتر ساکت در زندگی جان میلتنون شاعر انگلیسی و اقبال، اشتراکات فراوانی را نشان می‌دهد، از جمله این که هر دو در دانشگاه کمبریج درس خوانده‌اند، هر دو دستی در تحولات سیاسی دوران خود داشته‌اند، هر دو به زبان شعر سروده‌اند (میلتنون به انگلیسی و لاتین و اقبال به اردو و فارسی) «در بهشت گمشده میلتنون به نشان‌گذاری چهار تأثیر سترگ برمی‌خوریم: کتاب مقدس، آثار کهن مدون (کلاسیک)، شاعران ایتالیایی و ادبیات انگلیسی. همین‌گونه در شعر اقبال نقش و نشان قرآن مجید، نگاشته‌های کهن مدون (تازی و پارسی)، شاعران انگلیسی و ادبیات اردو را به چشم می‌بینیم» (ماهتاب شام شرق، ص ۷۶) و وجوه مشترک دیگر که دکتر ساکت در این مقاله به تفصیل به بیان آنها پرداخته است.

در مقاله «اقبال، گزارشگر و ستایشگر فرهنگ ایرانی» در آغاز پیشینه پیوندهای ایران و شبه‌قاره هند و به ویژه ناحیه سند اشارتی شده و به شرح دل بستگی و علاقه حاکمان فارسی‌دان هند به فرهنگ ایرانی و زبان فارسی پرداخته شده است، از جمله مثلاً خاندان لوریان (۸۵۳ - ۹۳۲ هـ)، بابر، همایون، اکبرشاه، شاهجهان، اورنگ زیب، زیب‌النساء بیگم دختر اورنگ

به جای بر آن پای می‌فشارد و به نحوی با یادآوری مجدد آن، سعی دارد آن را برجسته کند، مسأله محوری بازگشت به خویشتن و شناخت هویت خویش است. از نظر او ریشه تمام عقباتدگی‌ها و پس‌روی‌های جامعه مسلمان این است که آنها به نیروها و مایه‌های درونی خود آگاهی ندارند و به سبب همین ناآگاهی، تن به آفت تمدن غربی و پذیرش مفاسد و آفات آن داده‌اند. از نظر مرحوم شریعتی، این همان نکته‌ای است که علامه اقبال و متفکران انقلابی چون سیدجمال سعی داشتند آن را به نحوی برای جامعه مسلمان تفهیم کنند. او علامه اقبال را این‌گونه توصیف می‌کند: «من وقتی به اقبال می‌اندیشم، علی‌گونه‌ای را می‌بینم. انسانی را بر گونه علی، اما بر اندازه‌های کمی و کیفی متناسب با استعدادهای بشری قرن بیستم. چرا؟ زیرا علی کسی است که نه تنها با اندیشه و سخنش، بلکه با وجود و زندگی‌اش به همه دردها و نیازها و همه احتیاج‌های چندگونه بشری، در همه دوره‌ها پاسخ می‌دهد».

از مقالات پربار و سودمند این مجموعه، مقاله‌ای از مرحوم دکتر آنهماری شیمیل اسلام‌شناس بزرگ آلمانی است درباره «ابلیس در شعر اقبال لاهوری». شیمیل این گفتار را به صورت سخنرانی به مناسبت یکصدمین سال تولد علامه اقبال لاهوری در دانشگاه پنجاب پاکستان در سال ۱۳۵۷ ایراد کرده بود. شیمیل توضیح می‌دهد که مفهوم ابلیس در شعر اقبال، تنها دارای یک وجه و یک جنبه از وجود این آفریده خداوند نیست. چون دمدست‌ترین و نزدیک به ذهن‌ترین مفهومی که از شخصیت ابلیس در ذهن ما نقش می‌بندد، همان موجود اغواگر و وسوسه‌انگیز است که مأمور گمراه کردن آدمیان است. شیمیل از قول الکساندر بوزانی خاورشناس نامی پنج‌سیمای رنگارنگ از شیطان در شعر علامه اقبال لاهوری را چنین ترسیم می‌کند:

- ۱- جنبه آفرینندگی و نوآوری که شاید اقبال آن را از جان میلتنون انگلیسی برگرفته است.
- ۲- جنبه یهودی - اسلامی که برابر آن، شیطان یک آفریده و ابزار خداوند است.
- ۳- نظریه‌های گنوسی - مسیحی که در ایران پایه‌گذاری شده است و برابر آن، شیطان نیرویی است مستقل در این جهان.
- ۴- نظریه‌ای که با برخی از گرایش‌های صوفیانه در شرق و غرب مشترک است و بر پایه این بینش، شیطان جلوه و ظهور چهره جلال خداوند است.
- ۵- تجسم شیطان به عنوان یک سیاست باز.

به نظر دکتر ساکت، اقبال معتقد است نظریه نسبیت انیشتین نه تنها در علوم طبیعی فصلی تازه گشود، که در علم لاهوت مسیحی و تاریخ ادیان نیز روزنه‌ای نو باز کرد

سخنرانی‌ها و مصاحبه‌های شخصی (به اردو و انگلیسی)، مقاله‌ها (به اردو و انگلیسی) و کتاب‌هایی که به ویرایش اقبال چاپ شده است.

مقاله «اقبال از آغاز تا پرواز: زمان‌نگاری زیست‌نامه‌ای اقبال» در واقع یک سالشمار دقیق از زندگی اقبال به دست می‌دهد. این سالشمار شامل این عناوین است: زادروز؛ نیاکان و پدر و مادر اقبال؛ کودکی، دبستان و دبیرستان (۱۲۶۱ - ۱۲۷۴ ه. ش)؛ نخستین زناشویی (۱۲۷۱ ه. ش)؛ تحصیلات دانشگاهی (۱۲۷۴ - ۱۲۸۴ ه. ش)؛ اقبال و تاماس و . آرنولد؛ استادی دانشگاه (۱۲۸۷ - ۱۲۸۳ ه. ش)؛ اقبال در انجمن‌های ادبی (۱۲۷۹ - ۱۲۸۴ ه. ش)؛ رفتن به اروپا (۱۲۵۴ - ۱۲۸۳ ه. ش)؛ خواندن حقوق و فلسفه؛ سیر فلسفه در ایران: پایان‌نامه دکتری (۱۲۸۶ ه. ش)؛ بازگشت به میهن و دویمین زناشویی او (۱۲۸۷ ه. ش)؛ وکیل دادگستری و شاعر (۱۲۸۷ ه. ش)؛ سرایش اسرار خودی (۱۲۹۴ ه. ش)؛ خرده‌گیری از اسرار؛ خوشامدگویی به اسرار؛ سرایش پیام مشرق (۱۳۰۱ ه. ش)؛ سرایش بانگ درا (۱۳۰۲ ه. ش)؛ زبور عجم (۱۳۰۶ ه. ش)؛ گلشن‌راز جدید؛ بازسازی اندیشه دینی در اسلام (شش سخنرانی - ۱۳۰۷ ه. ش)؛ اقبال در راه سیاست (۱۳۰۹ - ۱۳۱۲ ه. ش)؛ بار دیگر اروپا؛ دیدار با اندیشمندان و رهبران سیاسی (۱۳۱۰ - ۱۳۱۱ ه. ش)؛ سرایش جاویدنامه (۱۳۱۱ ه. ش)؛ دیدار از افغانستان به مناسبت سازماندهی دوباره دانشگاه کابل (۱۳۱۲ ه. ش)؛ دعوت به دانشگاه آکسفورد (۱۳۱۳ ه. ش)؛ سرایش بال جبرئیل (۱۳۱۵ ه. ش)؛ سرایش ضرب کلیم (۱۳۱۶ ه. ش)؛ واپسین سال‌های زندگی (۱۳۱۴ - ۱۳۱۷ ه. ش).

این مقاله، تصویری روشن و دقیق از حوادث و رویدادهای زندگی علمی، فرهنگی و سیاسی اقبال در پیش‌چشم خواننده قرار می‌دهد.

مقاله «خرده‌گیران اقبال» مروری دارد به بازخوانی اندیشه‌های برخی از متفکران معاصر که نسبت به اندیشه‌های اقبال دیدگاه انتقادی داشته‌اند و نسبت به افکار او ایراداتی را مطرح کرده‌اند. از این افراد می‌توان به سیماب اکبر آبادی، دکتر اختر حسن و پرفسور احمدعلی اشاره کرد که به اشعار اردوی اقبال خرده گرفته‌اند. همچنین مرحوم مجتبی مینوی انتقاداتی بر بافت واژگانی و ترکیبات شعری اقبال مطرح کرده است. پرفسور احمدعلی اشاره کرد که به اشعار اردوی اقبال خرده گرفته‌اند. همچنین مرحوم مجتبی مینوی انتقاداتی بر بافت واژگانی و ترکیبات شعری اقبال مطرح کرده است. پرفسور هامیلتون گیب، خاورشناس نامی انگلیسی نیز درباره اقبال و به ویژه اندیشه‌های اصلاح‌گرانه او اظهار نظر کرده و شأن و مقام بالایی برای اقبال قائل نشده است. همچنین از علمای پاکستانی، غلام سرور»

زیب، بهادر شاه ظفر. از شاهان و حاکمان هند بودند که علاوه بر آشنایی با فرهنگ ایرانی و زبان فارسی، خود به این زبان شعر می‌سرودند و حتی دیوان شعر فارسی داشتند و دربارشان، پناهگاه و محل حمایت شاعران پارسی‌گوی بوده است. آنگاه به مسأله تسلط انگلیسی‌ها بر هند و افول موقعیت و جایگاه زبان فارسی در شبه‌قاره پرداخته شده و در بخش اصلی گفتار که بیان دلبستگی اقبال به فرهنگ ایرانی است، به مواردی از این دلبستگی و پیوند اشاره شده است. از جمله این پیوستگی‌ها می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱- موضوع رساله دکتری اقبال «سیر فلسفه در ایران» است؛ ۲- اقبال در «جاویدنامه» از زردتشت پیامبر ایرانی به نیکی یاد می‌کند و شمهانی از افکار او را بیان می‌نماید؛ ۳- شیفتگی اقبال به حضرت مولانا جلال‌الدین در همه آثار نظم و نثر او متجلی است و تأثیر افکار مولانا را در جای‌جای اشعار او می‌توان به روشنی مشاهده کرد؛ ۴- اقبال زبان فارسی را از زبان مادری‌اش - اردو - برای بیان افکار و معتقدات درونی‌اش بهتر و مناسب‌تر می‌یابد و بیشتر اشعارش نیز به زبان فارسی است. موارد دیگری هم هست که دکتر ساکت در این مقاله بدانها پرداخته است.

مقاله «آثار اقبال در یک نگاه» یک کتابشناسی کامل از نوشته‌های اقبال ارائه می‌دهد این آثار چندگونه‌اند: سروده‌های فارسی، سروده‌های اردو، کتاب‌ها (اردو و انگلیسی)، نامه‌ها و نگاشته‌های پراکنده (به اردو و انگلیسی)، مقدمه‌های اقبال بر کتاب‌های دیگران (به اردو و انگلیسی)،

دکتر خلیفه عبدالحکیم و پرفسور محمد شریف نیز از برخی اندیشه‌های فلسفی اقبال انتقاد کرده‌اند.

از علمای ایرانی هم مرحوم آیت الله مرتضی مطهری از برخی اندیشه‌های اقبال انتقاد کرده است. نویسنده در ادامه مقاله به بیان انتقادات مرحوم مطهری به اندیشه‌های اقبال می‌پردازد و سعی در تبیین مسأله دارد. غیر از مرحوم مطهری، برخی دیگر نیز از جهاتی دیگر به اقبال خرده گرفته‌اند، از جمله مثلاً اقبال سینگ صاحب به اندیشه‌های سیاسی و ملی‌گرایی اقبال نظر داشته و عبدالملک صاحب آروی و محمد احمدخان به برخی اندیشه‌های سیاسی او خرده گرفته‌اند.

همچنین دکتر سجدانند سنه‌ها، نویسنده هندی، به برخی اندیشه‌های اقبال به ویژه اندیشه‌های اسلامی - بومی و ملیت‌گرایی و پان‌اسلامیسم اقبال منتقدانه پرداخته و از آنها خرده گرفته است.

مقاله «شیمل، اقبال و فرهنگ آلمان» که متن ویراسته سخنرانی مؤلف در همایش «عرفان: پلی میان فرهنگ‌ها» بزرگداشت پروفیسور آنهماری شیمل شرق‌شناس بزرگ آلمانی است، به موضوع اقامت اقبال در آلمان و تحصیل و پژوهش در آن کشور می‌پردازد. علاقه و گرایش درونی اقبال به برخی از بزرگان علم و فلسفه آلمان از جمله هگل، نیچه، کانت، فیخته و گوته موضوع صحبت این مقاله است. نویسنده اشاره می‌کند که اقبال بسیاری از نظریات کانت را می‌پذیرد و مثلاً در این بیت که درباره کانت است:

فطرتش ذوق می‌آینه فامی آورد
از شبستان ازل کوکب جامی آورد

به برجستگی اندیشه و عمق اندیشه کانت اشاره کرده است. اقبال به انیشتین و نظریه نسبیت او نیز اشاره‌ای دارد. به نظر دکتر ساکت، اقبال معتقد است «نظریه نسبیت انیشتین نه تنها در علوم طبیعی فصلی تازه گشود، که در علم لاهوت مسیحی و تاریخ ادیان نیز روزنه‌ای نو باز کرد.» (همان، ص ۴۷۹)

در ادامه مقاله، بیشتر به ارتباط اقبال با ادبیات آلمان پرداخته شده و اشاره شده است که اقبال «پیام مشرق» را در پاسخ به دیوان غربی - شرقی گوته سروده است. بخش اصلی مقاله قاعدتاً به موضوع آنهماری شیمل، شرق‌شناس بزرگ آلمانی و دل‌بستگی او به اقبال می‌پردازد. شیمل چند سخنرانی درباره اقبال در دانشگاه‌های مختلف ایراد کرد و حتی «جاویدنامه» اقبال را به نثر ترکی و شعر آلمانی ترجمه کرده بود.

مقاله «رسالت شاعر از دیدگاه اقبال» همچنانکه از نام آن پیداست، به

بررسی اندیشه اقبال درباره شعر و انتظاری که از شاعر باید داشت پرداخته است. نویسنده مقاله در ابتدا بحثی سودمند راجع به بیان تعبیر و تفسیر شعر از نظر منتقدان و اندیشمندان مختلف آورده است. در این بخش نظر منتقدان و متفکرانی چون جان میلتون، ویلیام وردز ورث، امرسون، متیو آرنولد، شلی، لابرور، گویه، شوپنهاور، جورج ایوت، تی. اس. ایوت، تولستوی و ... درباره شعر و وظیفه و کارکرد آن به اجمال بازگو شده و این خود تمهیدی است برای ورود به بحث اصلی مقاله یعنی نظر اقبال درباره شعر و ادبیات و کارکرد آن. حاصل کلام نویسنده در این بخش این است که اقبال، «هنر را برای دین می‌خواهد که تندر باشد و جنون پرور.» (همان، ص ۵۵۸)

«برای رهایی از بردگی و استعمار فکری، اقبال، خاور زمین را به بی‌رنگی و یگانگی و انقلاب می‌خواند... اقبال درمان شرق را از دیگران نمی‌جوید و این خود، چیرگی اندیشه آزادمنشانه و روح انقلابی او را نشان می‌دهد» (همان، ص ۵۵۹)

نویسنده معتقد است که «اگر منوچهره را شاعر طبیعت و خاقانی را شاعر صبح و صائب را شاعر اندیشه می‌خوانند، اقبال را هم می‌توان شاعر جست‌وجو و زندگی نام داد.» (همان، ص ۵۶۳)

دکتر محمدحسین ساکت در مقاله «شخصیت اقبال از دریچه نامه‌هایشان» به واکاوی شخصیت اقبال از خلال نامه‌های او پرداخته است. در این مقاله، نویسنده بخش‌هایی از نامه‌های اقبال به مخاطبان را نقل کرده و با استناد به آنها، جوهری از مرام و ویژگی‌های شخصیتی و اخلاقی اقبال را برجسته کرده است.

کتاب «ماهتاب شام شرق؛ گزاره و گزینه اندیشه‌شناسی اقبال» به اهتمام دکتر محمدحسین ساکت، چنانکه اشاره شده، مجموعه‌ای از مقالات و گفتارهای اندیشمندان و صاحب‌نظران درباره اندیشه و آثار و شخصیت علامه اثبال لاهوری است که در همایش‌ها و مجالس مختلف، ارائه شده است. این کتاب علاوه بر مقالات، حاوی تصاویری از همایش «یکصد و بیست و هشتمین زادروز اقبال» است که به همت مرکز پژوهشی میراث مکتوب برگزار شد. در پایان کتاب یک «تمایه‌عام» برای کتاب تنظیم شده که دربرگیرنده اصطلاح‌ها، نام کسان، کتاب‌ها و جای‌هاست و در دست‌یابی محققان به مطالب مطرح شده در کتاب بسیار سودمند و مفید خواهد بود.

پی‌نوشت:

* کارشناس ارشد زبان و ادبیات فارسی